

Grażyna Cęcelek* <https://orcid.org/0000-0002-2303-7442>

Państwowa Uczelnia im. Stefana Batorego

e-mail: cecelek.gra@wp.pl

https://doi.org/10.25312/2083-2923.20/2021_08gc

Rola edukacji inkluzyjnej w procesie likwidowania barier edukacyjnych generowanych przez nierówności społeczno-ekonomiczne

Streszczenie: Ciągłe zmiany i przeobrażenia charakteryzujące współczesne czasy z jednej strony generują wiele nowych możliwości i przyczyniają się do doskonalenia procesu budowania jakości życia, a z drugiej stanowią źródło powstawania licznych nierówności społeczno-ekonomicznych prowadzących do powstawania poważnych barier w dostępie do edukacji. Sytuacja taka rodzi zapotrzebowanie na podejmowanie działań służących wyrównywaniu szans edukacyjnych młodych ludzi wychowywanych w środowiskach biednych, zaniedbanych, marginalizowanych społecznie i kulturowo.

Za nowy, wartościowy paradygmat w procesach służących organizowaniu wychowania i kształcenia młodego pokolenia uznaje się w związku z takimi potrzebami edukację nastawioną na włączanie wszystkich uczniów z uwzględnieniem ich indywidualnych potrzeb i możliwości; edukację, której głównym celem jest wychodzenie naprzeciw problemom nierówności i wykluczenia społecznego i tym samym wyrównywanie szans edukacyjnych dzieci i młodzieży.

Słowa kluczowe: nierówności społeczno-ekonomiczne, nierówności edukacyjne, bieda, ubóstwo materialne, wyrównywanie szans edukacyjnych, edukacja włączająca, ekskluzja społeczna, inkluzja społeczna

* Grażyna Cęcelek – doktor nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki (stopień naukowy uzyskany na Uniwersytecie Warszawskim), profesor Państwowej Uczelni im. Stefana Batorego. Autorka i współredaktorka monografii pedagogicznych oraz około 150 artykułów naukowych z pogranicza pedagogiki społecznej, opiekuńczo-wychowawczej, resocjalizacyjnej, pedagogiki bezpieczeństwa, a także z obszaru edukacji włączającej, edukacji permanentnej, e-edukacji, pedagogiki medialnej i doradztwa edukacyjno-zawodowego, opublikowanych w polskich i zagranicznych periodykach i monografiach naukowych.

Wprowadzenie

Współczesna szkoła powinna stanowić środowisko wychowania oraz efektywnej edukacji dla wszystkich wychowanków poprzez uwzględnianie ich indywidualnych potrzeb oraz likwidowanie barier spowodowanych różnymi problemami, trudnościami oraz niekorzystnymi warunkami wychowawczymi środowiska rodzinnego.

Zachodzące we współczesnym świecie ciągle zmiany i przeobrażenia oraz szybki postęp naukowo-techniczny to źródła wielu nowych możliwości, ale jednocześnie coraz większych wymogów stawianych przed jednostką i grupą społeczną. Galopujący rozwój cywilizacji prowadzi także do wyraźnego zróżnicowania w poziomie życia społeczeństwa determinującego liczne nierówności społeczno-ekonomiczne oraz bariery w dostępie do możliwości oferowanych przez systemy oświatowo-wychowawcze. „Obecnie z problemem nierówności społecznych i wykluczenia (ekskluzji społecznej) borykają się społeczeństwa na całym świecie”¹.

Istotnym i szczególnie niebezpiecznym dla procesu wychowania oraz edukacji młodego pokolenia wymiarem nierówności o charakterze społeczno-ekonomicznym jest ubóstwo materialne wielu polskich rodzin. Bieda dzieci stanowi bowiem istotny generator marnych szans na ich przyszłość. „Dziedziczenie biedy przez kolejne pokolenia powoduje bierność w kwestii podejmowania wysiłków co do zmiany tej sytuacji oraz brak wiary w lepszą przyszłość”².

Celem artykułu jest zaprezentowanie roli edukacji inkluzyjnej w procesie nastawionym na likwidowanie barier edukacyjnych generowanych przez nierówności społeczno-ekonomiczne w celu zapewnienia wszystkim dzieciom możliwości korzystania z oferty współczesnych systemów oświatowych, co tym samym pozwoli im na zdobycie odpowiedniego wykształcenia, zawodu, pracy oraz statusu społecznego. Aby osiągnąć zamierzony cel, dokonano refleksyjnej analizy problematyki nierówności społeczno-ekonomicznych, omówiono trudną sytuację materialną rodziny jako ważny wymiar nierówności społeczno-ekonomicznych oraz edukacyjnych, a następnie zwrócono uwagę na realizację procesu wszechstronnego wspierania w szkole dziecka doświadczającego trudnej sytuacji materialnej w środowisku rodzinnym.

Podkreślono, że konieczne jest zwiększenie zainteresowania zagadnieniami związanymi z wyrównywaniem szans edukacyjnych młodych ludzi marginalizowanych i wykluczanych społecznie oraz upowszechnianie edukacji włączającej, aby umożliwić dzieciom wychowywanym w zubożonych materialnie i kulturowo środowiskach rodzinnych wyrwanie się z kręgu ubóstwa oraz przerwanie ścieżki transmisji upośledzonej pozycji społecznej.

¹ A. Młynarczuk-Sokołowska, K. Szostak-Król, *Przez trudy do gwiazd. Inkluzja i różnorodność w edukacji*, „Parezja” 2015, nr 2(4), s. 78.

² G. Cęcelek, *Pauperyzacja rodziny a zagrożenie dziecka wykluczeniem społecznym*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2008, nr 1–2.

Istota nierówności społeczno-ekonomicznych

Przeobrażenia zachodzące we współczesnym świecie mają bardzo różny wymiar, jeśli chodzi o oddziaływanie na jakość życia społeczeństwa, ponieważ sprzyjają wzrostowi poziomu pewnych grup społecznych, nazywanych „globalnymi zwycięzcami” i jednocześnie pogrążają w niebyt innych, zwanych „globalnymi przegranymi”. W ten sposób przyczyniają się do powstawania tak zwanych nierówności społeczno-ekonomicznych, które znacząco różnicują standard życia pomiędzy ludźmi i całymi społeczeństwami.

Nierówności o charakterze społecznym dotyczą sytuacji, w których ludzie mają zróżnicowane szanse na życiowy sukces nie z racji cech fizycznych, somatycznych czy psychicznych, lecz z powodu ich przynależności do różnych grup albo zajmowania różnych pozycji społecznych³. Znaczący problematyki nierówności wskazują, że u źródeł nierówności ekonomicznych, a następnie społecznych leżą cechy osobiste jednostek, co prowadzi dalej do rywalizacji o dobrobyt jednostek, rodzin, grup społecznych. Wygrani w tej rywalizacji tworzą warstwę uprzywilejowaną, przegrani – często degradowują się ekonomicznie i społecznie⁴. Do najważniejszych wymiarów tych nierówności należy zróżnicowanie w dochodach, we własności, w dostępie do służby zdrowia oraz do edukacji i wiedzy. Każdy z wymienionych obszarów jest niebezpieczny oraz defaworyzujący określone jednostki czy grupy społeczne. Biorąc pod uwagę hierarchię ważności, co do tego, czy wymiary te są równorzędne, nasuwa się wyraźna konkluzja, że „nierówności w dochodach mają największe znaczenie”⁵, ponieważ „przede wszystkim od dochodów zależy dostępność innych dóbr”⁶.

Problem zróżnicowania społeczno-ekonomicznego w skali globalnej polega więc przede wszystkim na tym, że obok bogactwa istnieje ubóstwo materialne zdecydowanie obniżające jakość społecznego funkcjonowania osób nim dotkniętych, uniemożliwiające zaspokajanie podstawowych potrzeb życiowych, a niejednokrotnie nawet zagrażające ludzkiej egzystencji. Według A. Basińskiej⁷ nierówności społeczne determinują szanse awansu społecznego bądź uniknięcia degradacji, w związku z czym mają ogromne znaczenie w determinowaniu jakości życia oraz szans życiowych jednostek.

³ P. Sztompka, *Socjologia*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2003, s. 653.

⁴ S. Czarnowski, *Kultura*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2005.

⁵ A. Basińska, *Nierówności społeczne w dostępie do wiedzy. Stare i nowe problemy*, [w:] K. Podemski, *Spór o społeczne znaczenie społecznych nierówności*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2009, s. 155.

⁶ Tamże, s. 155.

⁷ Tamże, s. 156.

Bieda rodziny jako ważny wymiar nierówności społeczno-ekonomicznych

Ważnym wymiarem nierówności społecznych i ekonomicznych są deficyty w obszarze materialnego funkcjonowania rodziny prowadzące do biedy i ubóstwa.

Według W. Toczyskiego⁸ ubóstwo należy rozumieć jako stan poniżej pewnego zmiennego w czasie progu dochodowego lub progu realizacji potrzeb w odniesieniu do jednostki, rodziny lub grupy społecznej. T. Kowalak i E. Leś podkreślają, że dotyczy ono sytuacji, w której „jednostce czy grupie społecznej brakuje środków na zaspokajanie podstawowych potrzeb, uznawanych w danej społeczności za niezbędne”⁹. Dość często wykorzystywana w pomiarze trudnej sytuacji materialnej rodziny jest tak zwana finansowa definicja ubóstwa, która określa ubóstwo jako sytuację, w której „gospodarstwo domowe nie dysponuje wystarczającymi środkami pieniężnymi pozwalającymi na zaspokojenie swoich potrzeb”¹⁰.

W rozumieniu R. Kapuścińskiego¹¹ ubóstwo to stan społeczny i mentalny powodujący, że człowiek nie widzi wyjścia z sytuacji, w jakiej się znalazł, nie wie, jak ze stanu ubóstwa przejść do stanu zamożności; cechą takiego stanu jest milczenie; ubóstwo to także stan niemożności wypowiedzenia się, ludzie ubodzy bowiem nie mają głosu, nie są nigdzie szanowani, nie są tolerowani, ktoś musi mówić w ich imieniu.

T. Kowalak¹² podkreśla, że ubóstwo przejawia się w rozmaity sposób: jako brak dochodów i środków produkcji wystarczających do zapewnienia jednostkom i grupom społecznym odpowiedniego poziomu bytu materialnego, głód i niedożywienie, niedostatek ubrania, bezrobocie, kiepskie zdrowie, ograniczony dostęp do oświaty i innych podstawowych usług, analfabetyzm, zwiększona zachorowalność i umieralność z powodu chorób, bezdomność i niedostateczna jakość mieszkania; życie w niebezpiecznym środowisku oraz – jako konsekwencje tego położenia w postaci dyskryminacji i ekskluzji ze społeczeństwa. E. Tarkowska¹³ zauważa, że współcześnie panuje szeroka zgoda co do tego, że ubóstwo nie jest wyłącznie zjawiskiem ekonomicznym, lecz o wiele bardziej wielopłaszczyznowym, że nie jest tylko kwestią niskich dochodów, lecz także niedoborów i niedostatków w wielu sferach zaspokajania potrzeb, ta-

⁸ W. Toczyski (red.), *Natura i kwestia ubóstwa*, OBS, Gdańsk–Warszawa 1991, s. 12.

⁹ T. Kowalak, E. Leś, *Kwestia ubóstwa*, [w:] A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Książkowski (red.), *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, „Śląsk”, Katowice 1998, s. 137.

¹⁰ T. Panek, *Ubóstwo i nierówności dochodowe*, [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007, s. 289.

¹¹ R. Kapuściński, *Dalem głos ubogim: „rozmowy z młodzieżą”*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2008, s. 33–34.

¹² T. Kowalak, *Marginalność i marginalizacja społeczna*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 1998, s. 107–108.

¹³ E. Tarkowska, *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcje i polskie problemy*, [w:] J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie – dynamika zmian*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, s. 321.

kich jak: zdrowie, edukacja, uczestnictwo w kulturze, w życiu politycznym i w innych dziedzinach.

System wartości oraz specyfikę społecznego funkcjonowania ludzi dotkniętych problemem niedostatku materialnego, żyjących w dużych skupiskach, nazywa się subkulturą ubóstwa. „Grupę taką często charakteryzuje wrogość w stosunku do społeczeństwa. Świat w ich oczach jest nieżyczliwy i zawistny. Powodem takiego myślenia jest niezgoda na własną pozycję społeczną. Często bywa tak, że ludzie ubodzy nie potrafią wykorzystać szans życiowych ani możliwości awansu społecznego bez wsparcia instytucji pomocowych. Ich system wartości i norm bardzo się różni od systemu wartości i norm osób, których nie zalicza się do tego rodzaju grupy. W przypadku osób ubogich zachwianie norm moralnych może wpływać na wykształcenie się postaw patologicznych”¹⁴.

Zjawisko ubóstwa jest szczególnie niebezpieczne dla funkcjonowania rodziny oraz procesu wychowania i socjalizacji młodego pokolenia. Ostatnio coraz wyraźniej podkreśla się, że jedną z najważniejszych i najbardziej charakterystycznych cech polskiego ubóstwa jest młody wiek polskich biednych, czyli ubóstwo dzieci i młodzieży. Szczególną cechą tej nowej biedy jest juwenalizacja¹⁵, czyli nadreprezentacja i szczególne doświadczenia trudnej sytuacji materialnej w ubogich gospodarstwach domowych przez dzieci. Dlatego zdarza się mówić, że polska bieda ma twarz dziecka.

Dzieci z rodzin zubożonych materialnie i kulturowo mieszkają w warunkach utrudniających prawidłowe funkcjonowanie w różnych sferach życia, są bardzo często nieodpowiednio żywione, nie mają zapewnionej odpowiedniej profilaktyki oraz opieki medycznej, niejednokrotnie problemem dla ich rodziców jest zakup podstawowych podręczników szkolnych oraz pomocy naukowych. M. Pokrzywa zauważa, że „poczucie odrzucenia ze względu na nieposiadanie odpowiedniego (modnego) ubrania, nowszego telefonu lub rezygnację z wycieczek szkolnych jest przejawem wykluczenia przez grupę rówieśniczą”¹⁶.

Atmosfera wychowawcza rodziny biednej przesiąknięta jest niestabilnością emocjonalną, niejednokrotnie również licznymi konfliktami oraz zachowaniami o charakterze patologicznym. „Dzieci w rodzinach ubogich doświadczają także braku poczucia bezpieczeństwa w związku z zachowaniami patologicznymi niektórych członków ich rodzin (na ogół ojców), sytuacja ta wpływa na ich zdrowie psychiczne i fizyczne oraz dalsze losy”¹⁷. Skutkiem trudnej sytuacji materialnej może być występowanie i narastanie konfliktów wewnątrzrodzinnych, które z kolei mogą wywołać problemy wychowawcze, doprowadzić do rozbicia rodziny oraz generować inne

¹⁴ I. Kumor, *Ubóstwo – ujęcie teoretyczne*, „Edukacja Humanistyczna” 2011, nr 1(24), s. 107.

¹⁵ E. Tarkowska, *Ubóstwo dzieci w Polsce*, [w:] R. Szarfenberg (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*, Polski Raport Social Watch, Warszawa 2011.

¹⁶ M. Pokrzywa, *Zagrożenie wykluczeniem społecznym dzieci i młodzieży z rodzin ubogich w województwie podkarpackim*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica” 2014, nr 49, s. 163.

¹⁷ Tamże, s. 179.

problemy, również o charakterze patologicznym, jak na przykład alkoholizm, chuligaństwo czy złodziejstwo, które są wyjątkowo groźne dla prawidłowego rozwoju dzieci i młodzieży. „Niewystarczające zaspokojenie potrzeb materialnych prowadzi do pogorszenia ogólnych warunków bytu, a to – do pogorszenia stanu zdrowia psychicznego i fizycznego. Ponadto może być przyczyną wzrostu poczucia zagrożenia, pogorszenia wyników w nauce, zaniżenia aspiracji edukacyjnych i zmniejszenia szans kształcenia. Występowanie tych zjawisk może w rezultacie doprowadzić do zjawiska dziedziczenia bezrobocia, co sprzyja marginalizacji społecznej rodziny i grozi społecznym wykluczeniem społecznym¹⁸. Kumulacja wielu negatywnych zjawisk, takich jak towarzyszące ubóstwu bezrobocie, niski poziom wykształcenia, brak kwalifikacji, brak perspektyw dla młodzieży, trudności w dostępie do instytucji edukacyjnych, ograniczone możliwości mobilności przestrzennej mogą prowadzić do wykluczenia z wielu istotnych sfer życia społecznego oraz odtworzenia się tej sytuacji w następnych pokoleniach¹⁹. Ubóstwo dzieci i młodzieży to nie tylko dzieciństwo i dorastanie w biedzie, ale i zagrożone ubóstwem dorosłe życie. To także niebezpieczeństwo międzypokoleniowego przekazywania warunków wykluczających jednostki i całe rodziny z różnych form uczestnictwa w życiu zbiorowym²⁰.

Życie w biedzie w okresie dzieciństwa jest szczególnie zagrażające, ponieważ bieda stanowi barierę dla indywidualnego rozwoju człowieka, co równocześnie ogranicza możliwości wykorzystania jego potencjału w przyszłości. Biedne dziecko ma duże „szanse” pozostać ubogim dorosłym. Dzieci żyjące w biedzie doświadczają wielu deficytów: są gorzej odżywiane, mieszkają w złych warunkach, przez co częściej chorują na przewlekłe choroby i mają trudności szkolne. Deficyty te powodują, że młode pokolenie narażone jest na gorszą pracę w przyszłości lub całkowity jej brak. Zjawisko to z kolei może być przyczyną trwałego wykluczenia z rynku pracy i sfery konsumpcji oraz uzależnienia od pomocy społecznej²¹.

Ubóstwo materialne rodziny współwystępuje bardzo często z ubóstwem społecznym oraz kulturowym tego podstawowego środowiska wychowawczego. Jak wykazują bowiem badania, „ludzie, którzy są ubodzy materialnie, są również upośledzeni kulturowo i społecznie²². Sytuacja taka generuje liczne bariery w rozwoju edukacyjnym dzieci i młodzieży.

¹⁸ M. Szyłko-Skoczny, *Polityka społeczna wobec bezrobocia w Trzeciej Rzeczypospolitej*, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa 2004, s. 79–81.

¹⁹ E. Tarkowska, *O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, [w:] tejże (red.), *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Typografia, Warszawa 2000, s. 58.

²⁰ E. Tarkowska, *Wprowadzenie*, [w:] E. Tarkowska (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne młodzieży*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2007, s. 8.

²¹ W. Warzywoda-Kruszyńska, *Dorastać w biedzie – obrazy z życia różnych pokoleń Łódzian*, [w:] tejże (red.), *Żyć Na marginesie wielkiego miasta*, Instytut Socjologii UŁ, Łódź 2001, s. 67.

²² I. Kumor, dz. cyt., s. 107.

Ubóstwo materialne jako generator nierówności edukacyjnych

Ubóstwo materialne rodziny stanowiące ważny wymiar nierówności społeczno-ekonomicznych odciska silne i wyraźne piętno w obszarze przestrzeni współczesnej edukacji. We współczesnych czasach wyraźnie „wzrasta liczba uczniów dobrze usytuowanych, których rodzice już od najmłodszych lat ich życia inwestują w edukację na rzecz pomyślnej przyszłości swoich dzieci, oraz zaniedbanych wychowawczo”²³. Tym samym rośnie odsetek uczniów postrzeganych przez rówieśników jako „gorši”, żyjących na pograniczu ubóstwa, niejednokrotnie w środowiskach patologicznych stosujących przemoc o różnym charakterze. Uczniowie ci wychowywani w swoistej subkulturze biedy posługują się często diametralnie odmiennym od większościowego kodem kulturowym. Nierzadko sytuacja taka generuje wykluczenie z grupy rówieśniczej, a także samoizolację ucznia, który dostrzega wyraźne różnice w obszarze swojego i swych rówieśników statusu społecznego.

Dzieci z rodzin ubogich napotykać w obszarze swego społecznego funkcjonowania wiele barier. Są to bariery społeczne i kulturowe, takie jak: „wyniesione z domu” niedocenywanie wartości edukacji, wzory wczesnej samodzielności i szybkiego rozpoczęcia drogi zawodowej, w których nie ma miejsca na naukę, a także bariery psychologiczne, na przykład niska samoocena, brak pewności siebie i wiary we własne możliwości. Niemniej jednak kluczową rolę odgrywają bariery ekonomiczne powodujące problemy z zakupem podręczników, brakiem możliwości uczestniczenia w dodatkowych zajęciach pozalekcyjnych czy też uczestniczenia w wycieczkach szkolnych²⁴.

Młodzi biedni stają się w pewnym sensie „więźniami” swojej sytuacji rodzinnej, ich aspiracje edukacyjne są zazwyczaj bardzo niskie, planują na ogół jak najszybsze podjęcie pracy, nie myśląc o realizacji kolejnych szczebli kształcenia. Występuje wśród nich bardzo często zjawisko „braku dzieciństwa” lub „skróconego dzieciństwa” determinowane przez konieczność wczesnego podejmowania pracy zarobkowej na rzecz rodziny, a nieraz także przedwczesnego podejmowania odpowiedzialności za rodzinę²⁵. „Dzieci w rodzinach ubogich doświadczają wielu problemów związanych z koniecznością ograniczania swoich potrzeb (w tym i potrzeb edukacyjnych) do minimum”²⁶. Dodatkowo presja ze strony rodziców odczuwana przez dzieci, by jak najszybciej usamodzielnili się ekonomicznie i pomogły utrzymać gospodarstwo domowe, ma istotny wpływ na wybory edukacyjne dzieci, demotywuując je do podejmowania nauki na kolejnych etapach kształcenia.

²³ A. Młynarczuk-Sokołowska, K. Szostak-Król, dz. cyt., s. 78.

²⁴ K. Górniak, *System edukacji wobec ubóstwa i wykluczenia społecznego*, [w:] E. Tarkowska (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne młodzieży*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2007, s. 15.

²⁵ E. Tarkowska, K. Górniak, A. Kalbarczyk, *System edukacji, ubóstwo, wykluczenie społeczne*, „Polityka Społeczna” 2006, nr 11–12, s. 30.

²⁶ M. Pokrzywa, dz. cyt., s. 178.

Bieda w rodzinie ogranicza także dostęp dziecka do możliwości oraz ofert, jakie stwarza przestrzeń wirtualna, a tym samym stanowi źródło wykluczenia cyfrowego. „Potencjalnie technologie informacyjno-komunikacyjne niosą ze sobą możliwości rozwoju wielu sfer życia społecznego, jednak w sytuacji braku dostępu do nich lub braku umiejętności ich wykorzystania mogą stać się przyczyną podziałów społecznych i wykluczenia”²⁷.

Sytuacja ubóstwa materialnego środowiska rodzinnego generuje więc liczne trudności w dostępie do edukacji, a w konsekwencji także na drodze do zdobycia przez dziecko z rodziny biednej odpowiedniego wykształcenia i zawodu, nabierając charakter istotnego problemu społeczno-edukacyjnego.

Edukacja inkluzyjna ważnym wymiarem współczesnej edukacji

Podstawowym warunkiem drogi zmierzającej do uzyskania pożądanej pozycji zawodowej oraz prestiżu społecznego w dobie przyspieszonego postępu technologicznego oraz globalnej konkurencji towarzyszącej egzystencji współczesnego człowieka staje się antycypacja przyszłości oraz kształcenie do przeobrażeń zachodzących w każdej dziedzinie jego społecznego funkcjonowania²⁸. Oddziaływania takie powinny być skierowane do wszystkich uczniów bez względu na status społeczny, ekonomiczny czy kulturowy ich rodziny pochodzenia.

Zgodnie z założeniami dyskursu prodziecięcego w debatach na temat przeciwdziałania biedzie i ubóstwu oraz wyrównywania szans edukacyjnych i życiowych uczniów i wychowanków dotkniętych problemem nierówności ekonomicznych podkreśla się „dobro dziecka”. Akcentuje się przeświadczenie, że wiek nie może być przyczyną dyskryminacji w korzystaniu z podstawowych praw i wolności, w tym również z zasobów rodziny oraz możliwości oferowanych przez systemy edukacyjne. Dziecko nie może w związku z tym ponosić konsekwencji wynikających z niedostatku materialnego rodziców, nie może ponosić odpowiedzialności za biedę rodziców, powinno mieć natomiast zapewniony dostęp do nauki, do zdobycia wykształcenia, zawodu oraz szansę na lepszą przyszłość²⁹. Uczniowie z rodzin o niskim potencjale materialnym oraz kulturowym wymagają więc szczególnego wsparcia w realizacji swojego potencjału edukacyjnego. W. Walkowska uważa, że „umożliwienie kształcenia dzieciom i młodzieży ze środowisk biednych i zaniedbanych kulturowo powinno

²⁷ Tamże, s. 172.

²⁸ G. Cęcełek, *School as an Institution Helping the Young to Meet Their Future*, „Journal of Human Dignity and Wellbeing” 2016, Vol. 1(1), s. 54.

²⁹ G. Cęcełek, *Wykluczenie cyfrowe dzieci z rodzin biednych jako ważny generator ich wykluczenia edukacyjnego i społecznego*, [w:] T. Graca, D. Łażewska (red.), *Edukacja humanistyczna w kontekście technicyzacji w XXI wieku*, Wyższa Szkoła Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi w Józefowie, Józefów 2017, s. 128.

stanowić istotny czynnik zmniejszający rozwarstwienie społeczeństwa, a tym samym marginalizację społeczną młodych ludzi³⁰.

W takiej sytuacji niezwykle ważny jest namysł nad wizją edukacji przyszłości, która umożliwiłaby kształcenie i wychowywanie młodych ludzi do świadomego uczestnictwa w zróżnicowanym otoczeniu, stworzenie im możliwości równego dostępu do edukacji bez względu na pochodzenie społeczne, sprawność, przystosowanie społeczne, kolor skóry itp. Za nowy paradygmat w pedagogice wychodzący naprzeciw omawianym problemom uznano edukację inkluzyjną (włączającą) wspierającą proces inkluzyjny społecznej, która kładzie silny nacisk na potrzebę wychodzenia naprzeciw problemom nierówności i wykluczenia społecznego. „To ona bowiem daje osobom marginalizowanym, odrzuconym szansę na zdobycie wykształcenia, czyli umożliwia realizację prawa człowieka do edukacji”³¹.

Pojęcie inkluzyjny w edukacji początkowo utożsamiane było z włączaniem w nurt szkolnictwa ogólnodostępnego uczniów z niepełnosprawnością. Z czasem jednak zaczęto poszerzać jej definicję w kierunku poszerzania procesu włączania w odniesieniu do wszelkich form wykluczenia społecznego i edukacyjnego. Edukacja włączająca w tym rozumieniu jest nieustannie trwającym procesem ukierunkowanym na oferowanie wysokiej jakości edukacji dla wszystkich uczniów oraz poszanowania ich różnorodności, różnych potrzeb i zdolności, właściwości i oczekiwań, eliminującym wszelkie formy dyskryminacji³². Edukacja inkluzyjna postrzegana jest więc jako „pomoc w rozwoju człowieka niezależnie od przeszkód natury fizycznej, społecznej, emocjonalnej”³³.

Według T. Zacharuk³⁴ edukacja włączająca opiera się na założeniu, że wszystkie dzieci mogą się uczyć; uznaje i szanuje zróżnicowanie pod względem wieku, płci, pochodzenia etnicznego, języka, niepełnosprawności; pozwala systemowi oraz strukturze edukacji poznać potrzeby wychowanków i uczy, jak im sprostać; stanowi część szerszej strategii promowania społeczeństwa inkluzyjnego; jest dynamicznym procesem, który ciągle się rozwija. „Inkluzja (włączanie) łączy się z odkrywaniem potencjału oraz piękna różności, a nie koncentrowaniem się na brakach. Pozwala na rozbudzenie w przestrzeni codziennego życia ducha współpracy i wzajemnego szacunku, inspirującego do wzbogacania naszego doświadczenia nowymi punktami widzenia”³⁵. Al-Khamisy³⁶ zaznacza, że proces edukacji włączającej stanowi szereg działań w wielu

³⁰ W. Walkowska, *Edukacja dzieci i młodzieży*, „Polityka Społeczna” 2004, nr 9, s. 13.

³¹ T. Zacharuk, *Edukacja włączająca szansą dla wszystkich uczniów*, „Mazowiecki Kwartalnik Edukacyjny” 2011, nr 1(20), s. 2.

³² D. Mitchell, *Education that Fits: Review of International Trends in the Education of Students with Special Educational Needs*, „Education Counts” 2012.

³³ A. Młynarczuk-Sokołowska, K. Szostak-Król, dz. cyt., s. 80–81.

³⁴ T. Zacharuk, dz. cyt., s. 4.

³⁵ A. Młynarczuk-Sokołowska, K. Szostak-Król, dz. cyt., s. 81.

³⁶ D. Al-Khamisy, *Edukacja włączająca edukacją dialogu. W poszukiwaniu modelu edukacji ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2013, s. 28.

aspektach. Podaje, że działania te powinny dotyczyć sfery osobowościowej nauczycieli, rodziców, specjalistów, decydentów, jak i samych postaw nauczycieli wobec swojej pracy i wobec ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Tym samym wskazuje, że zachodzące zmiany powinny obejmować proces doskonalenia nauczycieli i ich szeroko rozumianych kompetencji pedagogicznych, a przede wszystkim społecznych, pozwalających na efektywną realizację procesu inkluzji.

Podsumowanie

Wyrównywanie szans życiowych młodych ludzi, których start edukacyjny jest utrudniony różnymi niekorzystnymi czynnikami, w tym nierównościami o podłożu ekonomiczno-społecznym – powinno być skutecznie realizowanym celem polityki edukacyjnej nowoczesnego państwa. Wymaga to jednak wykreowania spójnej i konsekwentnie realizowanej wizji systemu edukacyjnego³⁷. Współczesna szkoła jako podstawowe ogniwo wychowania oraz edukacji młodych pokoleń powinna więc ewoluować w takim kierunku, aby stać się miejscem edukacyjnej szansy dla wszystkich młodych ludzi.

Dlatego jako nowy wymiar edukacji spełniający zasygnalizowane potrzeby warto wskazać edukację inkluzyjną nastawioną na włączanie w nurt edukacji i wychowania wszystkich uczniów, skupiającą się na nauczaniu bardziej ukierunkowanym na dziecko i jego potrzeby niż na program. Zgodnie z ideami edukacyjnego włączania w każdej jednostce bez względu na stopień sprawności fizycznej, status ekonomiczny czy przynależność kulturową tkwi ważny, z perspektywy edukacji i rozwoju społecznego, potencjał, który należy dostrzegać i rozwijać. Celem włączania jest bowiem kreatywna pomoc w rozwoju każdego dziecka, ponieważ jej podstawą jest pełna realizacja prawa każdej jednostki do bycia z innymi. „Edukację inkluzyjną (włączającą) należy więc uznać za modelowe rozwiązanie w dziedzinie wyrównywania szans edukacyjnych wszystkich uczniów, również tych wychowujących się w środowiskach spauperyzowanych, zaniedbanych i zmarginalizowanych”³⁸. Edukacja włączająca, która upowszechnia prawo jednostki do indywidualności oraz wspiera nieskrępowany rozwój każdego człowieka niezależnie od istniejących różnic jest przykładem alternatywy dla standardowych systemów edukacyjnych³⁹. Podejmowanie działań edukacyjnych opartych na założeniach edukacji inkluzyjnej, w które wpisane są idee

³⁷ W. Woźniak, *Rola systemu edukacyjnego w kreowaniu i utrwalaniu nierówności społecznych*, [w:] P. Szukalski (red.), *Szansa na sukces. Recepty współczesnych Polaków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006, s. 166.

³⁸ G. Cęcełek, *Rola edukacji włączającej w realizacji procesu kompensacyjno-destygmatyzującego wobec dziecka biednego*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 2016, nr 4, s. 16–17.

³⁹ A. Młynarczuk-Sokołowska, K. Szostak-Król, dz. cyt., s. 85.

włączania i różnorodności, nabiera szczególnego znaczenia we współczesnej, coraz bardziej zróżnicowanej i niedookreślonej rzeczywistości.

Pamiętać należy jednocześnie, że „działanie na rzecz dobra dziecka i jego pomyślnego rozwoju wymaga partnerstwa dorosłych: rodziców, nauczycieli, psychologów, przedstawicieli władz lokalnych, polityków itd. Tylko dorośli w drodze negocjacji i długotrwałego działania są w stanie połączyć instytucjonalną edukację i radosne dzieciństwo”⁴⁰.

Bibliografia

- Al-Khamisy D., *Edukacja włączająca edukacją dialogu. W poszukiwaniu modelu edukacji ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2013.
- Basińska A., *Nierówności społeczne w dostępie do wiedzy. Stare i nowe problemy*, [w:] K. Podemski, *Spór o społeczne znaczenie społecznych nierówności*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2009.
- Cęcelek G., *Pauperyzacja rodziny a zagrożenie dziecka wykluczeniem społecznym*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2008, nr 1–2.
- Cęcelek G., *Rola edukacji włączającej w realizacji procesu kompensacyjno-destygmatyzującego wobec dziecka biednego*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 2016, nr 4.
- Cęcelek G., *School as an Institution Helping the Young to Meet Their Future*, „Journal of Human Dignity and Wellbeing” 2016, Vol. 1(1).
- Cęcelek G., *Wykluczenie cyfrowe dzieci z rodzin biednych jako ważny generator ich wykluczenia edukacyjnego i społecznego*, [w:] T. Graca, D. Łażewska (red.), *Edukacja humanistyczna w kontekście technicyzacji w XXI wieku*, Wyższa Szkoła Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi w Józefowie, Józefów 2017.
- Czarnowski S., *Kultura*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2005.
- Górniak K., *System edukacji wobec ubóstwa i wykluczenia społecznego*, [w:] E. Tarkowska (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne młodzieży*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2007.
- Kapuściński R., *Dałem głos ubogim: „rozmowy z młodzieżą”*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2008.
- Kowalak T., Leś E., *Kwestia ubóstwa*, [w:] A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Księżopolski (red.), *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, „Śląsk”, Katowice 1998.

⁴⁰ E. Lewandowska, A. Witkowska-Tomaszewska, *Zrozumieć uczenie się. Zmienić wczesną edukację*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2017, s. 15–16.

- Kowalak T., *Marginalność i marginalizacja społeczna*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 1998.
- Kumor I., *Ubóstwo – ujęcie teoretyczne*, „Edukacja Humanistyczna” 2011, nr 1(24).
- Lewandowska E., Witkowska-Tomaszewska A., *Zrozumieć uczenie się. Zmienić wczesną edukację*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2017.
- Mitchell D., *Education that Fits: Review of International Trends in the Education of Students with Special Educational Needs*, „Education Counts” 2012.
- Młynarczuk-Sokołowska A., Szostak-Król K., *Przez trudy do gwiazd. Inkluzja i różnorodność w edukacji*, „Pareja” 2015, nr 2(4).
- Moisio P., *The Nature of Social Exclusion – Spiral of Precariousness or Statistical Category?*, [w:] R.J.A. Muffels, P. Tsakoglou, D.G. Mayes (red.), *Social Exclusion in European Welfare States*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham–Northampton 2002.
- Mokrzycka K., *Wykluczenie społeczne (ekonomiczne, cyfrowe, polityczne, przestrzenne) i jego wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy regionu*, [w:] M. Pokrzywa, S. Wilk (red.), *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki badań*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2013.
- Panek T., *Ubóstwo i nierówności dochodowe*, [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007.
- Pokrzywa M., *Zagrożenie wykluczeniem społecznym dzieci i młodzieży z rodzin ubogich w województwie podkarpackim*, „Acta Universitatis Lodzianis Folia Sociologica” 2014, nr 49.
- Sztompka P., *Socjologia*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2003.
- Szyłko-Skoczny M., *Polityka społeczna wobec bezrobocia w Trzeciej Rzeczypospolitej*, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa 2004.
- Tarkowska E., Górniak K., Kalbarczyk A., *System edukacji, ubóstwo, wykluczenie społeczne*, „Polityka Społeczna” 2006, nr 11–12.
- Tarkowska E., *O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, [w:] tejsze (red.), *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Typografia, Warszawa 2000.
- Tarkowska E., *Ubóstwo dzieci w Polsce*, [w:] R. Szarfenberg (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*, Polski Raport Social Watch, Warszawa 2011.
- Tarkowska E., *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcje i polskie problemy*, [w:] J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie – dynamika zmian*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006.
- Tarkowska E., *Wprowadzenie*, [w:] E. Tarkowska (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne młodzieży*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2007.
- Toczyński W. (red.), *Natura i kwestia ubóstwa*, OBS, Gdańsk–Warszawa 1991.
- Walkowska W., *Edukacja dzieci i młodzieży*, „Polityka Społeczna” 2004, nr 9.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *Dorastać w biedzie – obrazy z życia różnych pokoleń Łoździan*, [w:] tejsze (red.), *(Życ) Na marginesie wielkiego miasta*, Instytut Socjologii UŁ, Łódź 2001.

Woźniak W., *Rola systemu edukacyjnego w kreowaniu i utrwalaniu nierówności społecznych*, [w:] P. Szukalski (red.), *Szansa na sukces. Recepty współczesnych Polaków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006.

Zacharuk T., *Edukacja włączająca szansą dla wszystkich uczniów*, „Mazowiecki Kwartalnik Edukacyjny” 2011, nr 1(20).

The role of inclusive education in the process of eliminating barriers to access to education generated by socio-economic inequalities

Abstract: The constant changes and transformations that characterize modern times, on the one hand, generate many new opportunities and contribute to the improvement of the process of building the quality of life, and on the other hand, they are the source of numerous socio-economic inequalities, leading to the emergence of serious barriers to access to education. Such a situation creates a need to undertake actions aimed at equalizing educational opportunities of young people brought up in poor, neglected, socially and culturally marginalized environments.

Education focused on the inclusion of all students is a new, valuable paradigm in the field of upbringing and educating the young generation that takes into account young people's individual needs and possibilities. The main goal of this educational paradigm is to meet the problems of inequality and social exclusion, and thus equalize educational opportunities for children and youth.

Keywords: socio-economic inequalities, educational inequalities, poverty, material poverty, equal educational opportunities, inclusive education, social exclusion, social inclusion

About the Author

Grażyna Cęcelek – doctor of humanities in the field of pedagogy, professor at Stefan Batory State University. Author and co-editor of pedagogical monographs and about 150 academic articles on the border of social pedagogy, care and education, social rehabilitation, safety pedagogy, as well as in the area of inclusive education, permanent education, e-education, media pedagogy and educational and vocational counselling – published in Polish and foreign periodicals and academic monographs.